

Machiavelli între context și idee politică

Lumea în care se naștea la 3 mai 1469 Nicollo Machiavelli era o lume extrem de agitată și instabilă. Nici o formă de guvernământ nu își demonstrase eficiența; fie că era tirania celor avuți care își oprimbau concetățenii, fie că era un regim democratic care repede se transforma în anarhie, toate sfârșeau prin a se prăbuși. Totul era supus tentației banului. Chiar dacă mai aparea câte un personaj care dorea binele comunității și care în bunele sale intenții căuta să stopeze abuzurile, deși era inițial primit cu toată încrederea și susținut de mase, în final eșua nemulțumindu-i pe cei pentru binele cărora pledase și sfârșea ori executat, ori exilat, ori închis și deposedat de avere.

Surghiuniții se refugiau la curți străine și prietene, unde urzeau și așteptau momentul potrivit să-și împlinească planurile. Acesta nu întârzia să apară, căci cei rămași se compromiteau inevitabil, după o lege a firii că atunci când ești la putere nu îți poți mulțumi pe toți. Se întâmpla uneori, ca însăși opinia publică care își exilase binefăcătorul, să realizeze că cel alungat nu era chiar atât de rău...

Familia lui Machiavelli ocupa funcții modeste în administrația Florenței. Erau oameni inteligenți, ageri, își iubeau orașul și își făceau treaba cu devotament. Orice partid venea la putere, ei își făceau slujba onest. Constituțiile se succedau, partidele făceau excese, învingătorii aveau întotdeauna dreptate, ei nu se compromiteau cu partidele extremiste. Moderați din fire, au rezistat tuturor furtunilor provocate de revoluțiile ce schimbau puterea.

Oraș mercantil, Florența nu era un loc pentru profesiunile liberale în sensul de a se putea îmbogăți din munca pe care o prestau, dar erau stimați de concetățeni și în iluzia că participă la binele public, fără mari ambiții, oameni cu drag de cultură, cu libertate deplină de gândire și cu o viață liniștită. În acest mediu familiar liniștit a crescut Machiavelli..

Sperând că va continua tradiția familiei, Machiavelli a avut dascăli buni, mai ales că era avid de lectură. Îi plăcea și strada cu spectacolul ei divers: serbări, suplicii, procesiuni, execuții. Vedea că oamenii treceau repede de la o stare la alta, azi desființau un dizgrațiat, mâine plângeau după un cortegiu religios sau râdeau de măscărici. Observă că e ușor să obții aclamații sau vociferări, sesizează cât de nestatornică e mulțimea: azi aplauda un om, mâine îl desființa și poimâine, dacă nu a fost ucis, îl aplauda din nou. A învățat astfel să îi cunoască capriciile, nebuniile, furiile; a învățat să o plângă, să se teamă și să se ferească de ea.

Citea și se plimba pe străzi, studia prin biblioteci și locuri publice, îi asculta atent pe cei din jur. Cum vedea el Florența anilor 1469 o spune în **Istoriile Florentine**: „Italia era destul de liniștită; ocupația de căpetenie a principilor era să se observe unul pe altul și să-și consolideze puterea încheind alianțe și noi alianțe.”

Totuși, pacea și liniștea erau rare în acea Italie divizată, mărunțită în republici și principate. Războiul era iubit pentru că renta și pentru că răspundea instinctelor violente ale oamenilor și ale epocii. Soldații jefuiau, norocoșii cucereau provincii și își întemeiau familii princiare. Nepricepuții saraceau sau piereau, cei deștepți se îmbogăteau. Dezordinea le permitea temerarilor să-și forțeze soarta, la urma urmelor omul putea să-și schimbe singur cu un pic de noroc. Vechea nobilime exclusă din viața politică prefera să-și facă o profesie din războaie. Așa se formează o castă de condotieri, care devine accesibilă treptat și celor nenobili, dar care se simteau în stare să o practice. O meserie menită să justifice toate imoralitățile îi atrage pe mulți. Condotierii furnizau tot ce trebuia pentru război, cu tot ce presupunea aceasta, cui dădea mai mult, fără simpatii, prietenii sau atașament. Erau adevați negustori, urmărind numai profitul și rar rezistau în fața unor oferte mai generoase.

Aceștia erau un produs al civilizației și al politicii italiene, mai ales că micile state nu aveau mijloacele să-și întrețină armate permanente, iar statele mari îi preferau pe cei valizi la muncă în ateliere sau pe ogoare. Populația orașelor era eliberată astfel de povara războiului și de

inconveniențele serviciului militar. Cei care se ocupau de această „afacere” erau preocupați de economie, de eficacitate și de randament, de aceea își menajau și oamenii și echipamentele, pentru ca ambele costau mult. Profitabilă și interesantă, meseria de condotier nu era ușoară; necesita curaj și spirit întreprinzător. Era riscantă, dar cu avantaje materiale considerabile în cazul reușitei.

Societatea era constituită astfel încât să îl conducă pe aventurier în fruntea statului, cu toate că ajuns acolo, el nu își propunea să renunțe la războaie, acestea rămânând în continuare sursa principală de îmbogățire.

Aceasta era lumea lui Machiavelli. Haosul care domnea în Italia nu-i oferea soluția unei forme de guvernământ ideale. S-a instruit din studiul popoarelor antice și din observarea politicii contemporane. A avut șansa să fie martor la ascensiunea și prăbușirea lui Savonarola, cel care venea cu o variantă proprie de guvernare. Călugărul care nu se teme de nimic, acuza imoralitatea celor care se făceau vinovați de ea: lăcomia burghezilor, brutalitatea condotierilor, eleganța femeilor. Indrăzneala să-l atace chiar și de papă, dacă se dovedea necesar intereselor sale.

Savonarola a reușit pentru moment să dea Florenței un guvern moral, dar Machiavelli a sesizat că dominicanul nu era pregătit să păstreze puterea. Ca reformator al societății intra în contact cu probleme politice și tocmai în acest sens Savonarola nu era pregătit. Și mai grav, considera că nu se pricepea nici la natura umana. Machiavelli descoperise că morala și politica nu fac casa bună, iar ca să se poată menține ar fi trebuit să-i copieze pe cei împotriva cărora a predicat și ridicat mulțimea.

Machiavelli a prevăzut ce va urma, căci el învățase deja lecția despre natura umană: lașă, josnică, primejdioasă: *...să nu uităm că nu există nimic mai greu de întreprins, mai îndoielnic de reușită și nici mai primejdios de înfăptuit decât a te face promotorul unei orânduiri noi. Deoarece acela care încearcă o acțiune de acest fel va avea drept dușmani pe toți cei care erau favorizați de vechile orânduiri și va avea drept apărători prea puțini energici doar pe aceia care ar urma să aibă foloase din orânduiriile cele noi* va scrie mai târziu în Principele , Machiavelli.

Acumulase multe cunoștințe și ar fi vrut să le adapteze vieții orașului.

La început a fost numit secretar al celei de-a Doua cancelarii, cu 192 florini pe lună și cu posibilitatea de a se remarca și de a ocupa un post mai de vază în Republică. Într-adevăr cea de a doua cancelarie l-a delegat pe lângă Consiliul celor Zece cu atribuții diplomatice și militare. Senioria l-a apreciat ca pe un slujbaş priceput și devotat, superiorii săi lăsându-i inițiativa.

Când zvonurile de război dintre cele două orașe rivale Florența și Veneția s-au adeverit, Machiavelli s-a implicat direct în războiul contra Veneției. Funcția sa i-a permis contactul cu mai multe personalități ale epocii care aveau un cuvânt de spus în guvernarea statelor Italiei și Europei: Contesa de Forlì, Cezare Borgia fiul papei Alexandru VI, Papa Iuliu al II-lea, împăratul Maximilian, Ludovic al XII-lea.

Misiunea pe lângă Cezare Borgia probabil că l-a tentat, el fiind un admirator al marilor oameni. Misiunea sa era delicată, astfel că îi cerea să-și folosească tot talentul diplomatic. dar îi lăsa și o oarecare inițiativă dictată de imprezibilitatea reacțiilor lui Cezare Borgia. În 1502 s-a aflat câteva luni la Urbino, lângă acesta, studiindu-i felul de a fi. Machiavelli a fost cucerit de cel care a devenit Il Principe, un supraom, bărbatul trimis de destin pentru a conduce Florența: *Cineva care părea că aduce o rază de speranță, încât să poată fi socotit ca ales de Dumnezeu spre a mântui Italia.* Încercător și entuziast, a pledat cauza cu multă diplomație, în fața șefilor săi care voiau să fie informați și nu să audă sfaturile lui. A procedat astfel pentru că vedea peste interesele de moment ale Florenței, la cele de perspectivă ale Italiei, iar Borgia părea să fie singurul care ar fi putut să o unifice.

Eroul preferat al lui Machiavelli a cunoscut însă deziluzia înfrângerii, dar a observat că vechii aliați au asistat impasibili la dezastru fără să miște un deget ca să nu se compromită alături de un învins lipsit de noroc. A fost o mare deziluzie pentru autorul Principelui, dar după ce

lucrurile s-au așezat, faptele mari ale acestuia au fost date drept model nenumăratelor generații de ucenici politicieni.

Din punct de vedere structural, cartea este împărțită în 26 de capitole care pot fi grupate pe teme astfel: clasificarea statelor, modul în care ele pot fi cucerite și păstrate, analiza problemelor militare, sfaturi pentru păstrarea puterii și despre eliberarea și unificarea Italiei.

Astfel, Machiavelli distinge două sisteme de guvernare, cele mai bune și cele mai simple: republica și monarhia (principatul) în funcție de timpuri, locuri și popoare. Republica este forma de organizare în care suveranitatea aparține poporului, iar puterea executivă este exercitată de cetățeni aleși, pentru o anumită perioadă de timp. Despre Republica florentină care a cunoscut succesul după proclamarea acesteia în Florența, recunoaște că e superioară monarhiei. Eficiența monarhiei a putut să o admire în Franța, în timpul misiunii sale pe lângă regele Franței. Totul este hotărât de voința absolută a monarhului; de aceea el considera că sunt mai utile normele de conduită pentru suveran decât cele de organizare pentru stat, pentru că interesul monarhului nu coincide întotdeauna cu interesul poporului.

Machiavelli face o amplă clasificare a principatelor. Ele pot fi ereditare, mixte, cucerite cu armele, câștigate prin crime, electiv și ecleziastice.

Principatul ereditar este cel a cărui guvernare se află în mâna unor familii de mai multe generații. Păstrarea acesteia depinde de priceperea și capacitatea principelui de a se apăra de eventualii pretendenți la tron. Scriitorul florentin susținea că sunt avantajăți cei cu ani mulți de domnie, pentru că o dată cu trecerea anilor amintirea schimbărilor se cufundă în uitare și nimeni nu va mai cere înnoiri și schimbări. Important pentru suveran este ca el să pastreze tradițiile și să conserve moravurile poporului său ferindu-se de inovații și schimbări.

Principatul mixt este cel care se formează prin alipirea altor principate. *Instabilitatea lui va izvorî mai întâi dintr-o dificultate naturală care se constată la toate principatele noi și anume că oamenii își schimbă bucuria și stăpânirea în credința că vor avea alta mai bună, ceea ce îi face să ridice armele împotriva celui care domnește asupra lor...*¹

*Iar cel care cucerește teritoriile [...] dacă vrea să le păstreze în stăpânirea lui, trebuie să ia seama la două lucruri și anume: în primul rând ca neamul vechiului principe să se stingă, și în al doilea rând, ca legile și dările să nu sufere schimbare, în așa fel încât teritoriile cele noi să ajungă e forma în foarte scurt timp, un singur tot cu principatul cel vechi.*¹

O altă categorie, principatele noi, dobândite prin diferite metode (cucerite cu arme proprii sau cu propriile însușiri, sau cu armele și favoarea altuia) au atras atenția florentinului care a simțit pulsul vieții politice din plin de-a lungul carierei sale. *Și întrucât faptul de a reuși să devii principe din simplu particular presupune sau însușiri personale sau împrejurări norocoase, se pare că unul sau altul din aceste lucruri micșorează în parte multe din aceste greutăți; cu toate acestea cel ce s-a sprijinit mai puțin pe împrejurările favorabile, este acela care a păstrat mai mult timp puterea.*²

Adevaratul sau talent și toată experiența acumulată în anii de politică externă și-au spus cuvântul în analiza principatelor dobândite, cele mai dificil de guvernat.

În cazul monarhiilor cucerite cu armele, suveranul trebuia să procedeze astfel încât populațiile cucerite să nu simtă povara conducerii străine. Pentru a ajunge la acest scop monarhul trebuia să încerce să nu lezeze interesele materiale ale populației, să nu pună biruri prea mari și să își retragă armatele cât mai repede, deoarece este știut că soldatii comiteau jafuri și abuzuri, sporind astfel ura celor învinsi. În locul armatelor retrase trebuiau aduse colonii de cetățeni din țara de origine care să aducă acolo spiritul național. De asemenea trebuiau respectate obiceiurile și tradițiile poporului cucerit, iar legile și instituțiile urmau să fie schimbate doar atunci când împrejurările o cereau.

Un alt tip de monarhie este cea întemeiată pe crimă și trădare. De – a lungul istoriei exemplele au fost numeroase și politologul florentin avea și pentru acestea reguli de guvernare:

¹ Machiavelli, *Principele*, p. 12

² Ibidem, p. 25

*acela care ocupă un stat trebuie să se gândească înainte la toate cruzimile pe care va fi nevoit să le săvârșească și pe toate să le facă dintr-o dată, pentru ca să nu fie nevoit să le repete în fiecare zi și pentru ca, nemaisăvârșind altele asemănătoare, să-i liniștească pe oameni și să-i câștige de partea lui făcându-le mult bine. ... Caci nedreptățile trebuie săvârșite toate împreună, pentru ca oamenii gustând din ele doar puțină vreme, să le simtă mai puțin apăsarea; binefacerile în schimb trebuie făcute încetul cu încetul, pentru ca sa le simțim gustul vreme mai îndelungată*³.

Principatul civil, preciza Machiavelli, *poți să-l dobândești fără să ai nevoie de însușiri desăvârșite, nici de o soartă deosebit de norocoasă, ci mai curând de o viclenie în stare să reușească*. Un astfel de principat putea fi cucerit fie cu ajutorul poporului, fie cu ajutorul celor mari.

În final, principatul electiv era rezultatul a două situații diferite: prima când aristocrația avea nevoie de un conducător care să se opună poporului, iar a doua când poporul își dorea de un conducător care să lupte împotriva aristocrației. Autorul nu face deosebire între acestea și celelalte două tipuri de principate, deoarece considera că o condiție importantă era ca, în principal, conduita suveranului să nu fie influențată de clasa care l-a ales.

Bineînțeles, aristocrația se impunea a fi apreciată, dar interesele poporului trebuiau favorizate. Aceasta măsura este explicabilă prin faptul că obiceiurile poporului nu pot fi schimbate foarte ușor, pe când suveranul avea libertatea să înnozească pe câți mai mulți supuși. Considera că nobilii nu pot fi niciodată demni de încredere chiar și dacă l-au ales, făcând apel la nestatornicia umană.

În al doilea rând, poporul se afla departe de suveran și astfel sentimentul inferiorității îl determina să îl respecte. În lucrarea sa aprecia că un lucru deosebit de important îl reprezenta faptul că suveranul să aibă poporul lângă el în situații de război, atunci când nici banii și nici fortărețele nu îl puteau susține: *... nu există o fortăreață mai bună decât dragostea poporului. Prin urmare, acela care ajunge principe prin favoarea poporului, trebuie să și-l păstreze de prieten, lucru care îi va fi ușor, deoarece poporul nu cere altceva decât să nu fie asuprit. Dar acela care ajunge principe împotriva voinței poporului și prin favoarea celor mari, va trebui să caute să câștige de partea lui poporul ceea ce îi va fi ușor dacă îl va lua sub oblăduirea lui*⁴.

Principatul eclesiastic era considerat de Machiavelli cel mai sigur și fericit pentru că: *principatele de acest fel se susțin pe baza orânduiri foarte vechi care, întemeiate fiind pe religie sunt atât de puternice și de așa natură, încât își păstrează puterea oricare le-ar fi acțiunile și felul de viață*⁵.

În ceea ce privește analiza problemelor militare ale statelor, autorul avea o poziție bine definită, iar explicația constă în faptul că Machiavelli personal s-a ocupat de organizarea apărării Republicii Florența și a preferat să folosească locuitorii orașului, mai neinstruiți, dar interesați în a-și apăra bunurile, decât pe mercenarii care nu erau animați decât de dorința de câștig. *Armatele mercenare și cele aliate sunt nefolositoare și primejdioase; iar dacă un principe își întemeiază puterea pe armatele mercenare, el nu va avea niciodată o situație stabilă și sigură, deoarece armatele de acest fel sunt lipsite de unitate între ele, sunt ambițioase, fără disciplină și necredincioase; ele sunt pline de vitejie când sunt între prieteni și lașe în fața dușmanului.; nu au frică de Dumnezeu și nu își țin cuvântul față de oameni...*⁶. *Armatele auxiliare, care sunt și ele armate nefolositoare, îți sunt trimise de către un conducător de stat puternic, atunci când îi ceri să-ți vină în ajutor și să te apere; dar sunt aproape întotdeauna păgubitoare pentru acela care le cheamă, căci dacă pierzi lupta rămâi învins iar dacă învingi rămâi prizonierul lor*⁷.

---

³ Ibidem, p. 39

⁴ Ibidem, p. 41

⁵ Ibidem, p. 44

⁶ Ibidem, p. 47

⁷ Ibidem, p. 52

Convingerea fermă a lui Machiavelli, formată de altfel pe o amplă experiență, este că *un principat care nu posedă armate proprii, nu va fi niciodată în siguranță, iar armatele proprii sunt acelea alcătuite sau din supuși, sau din cetățeni sau din oameni ai tăi*⁸.

Recomandările pentru pastrarea puterii dovedesc abilitățile gândirii sale politice. Ele sintetizează ampla experiență diplomatică și psihologică acumulată din studierea și cunoașterea profundă a naturii umane. Criteriul de la care pornește este separarea politicii de morală și de religie, și concepe o etică specifică bazată pe alte principii, norme și valori. În fond politica reprezintă o activitate aparte, care își are legile ei. Capitolele în care sunt grupate sfaturile pentru pastrarea puterii dobândite dezvăluie o morală potrivită intereselor omului de stat.

Autorul inventează practic o morală specifică politicii. Astfel ea nu este aceeași pentru toți oamenii, ci depinde de ipostaza de viață concretă în care ei, principii, se găsesc. Anticii scriau despre virtuțile romane. Machiavelli va aprecia și glorifica virtuțile principilor în contextul politic dat. De aceea considera că atunci când este în discuție binele comun, actele principelui pot fi neobișnuite. Faptele pot fi condamnate, dar scopul o poate scuza, dacă totul este în folosul comunității. Așa s-a născut, scoasă din context desigur, celebra sintagmă ”scopul scuza mijloacele”. De fapt este o idee preluată din istoria romană, de la Lucio Lentulus, care, într-o anume conjunctură politică, afirmase că nimic nu trebuie lăsat la o parte pentru apărarea patriei; patria e bine apărată oricum ar fi, fie cu mijloace josnice, fie cinstite. Acesta era și sensul în care o spunea Machiavelli.

Ne este dezvăluită astfel, o etică a puterii bazată pe interesul omului politic de a-și prezerva puterea, de a-și crește și consolida statul. Faptul că nu a aplicat în sfera politicului normele etice, l-a făcut pe florentin să fie un personaj extrem de controversat. Teoriile lui cu privire la arta guvernării și cinismul soluțiilor propuse i-au transformat numele în adjectiv.

Chiar și acum, dar cu cât mai mult atunci, în lumea aceea agitată și brutală, puterea avea legi și interese care nu întotdeauna erau compatibile cu morala, iar Machiavelli ilustrează în lucrarea sa intitulată **Principele**, exact ce istoricii arătau cu mult înainte și anume că cea care îndepărtează cel mai mult de morală este puterea care corupe și cu cât este mai mare, cu atât corupe mai mult.

Vedem deci că avem de-a face cu un gânditor politic care are format un model de analiză, care prezintă o sumă de idei politice adunate într-un sistem de gândire specific, construcție ideatică cu valoare pragmatică, unde sfaturile de guvernare sunt extrem de concrete și întărite de exemple din istorie.

Eliberarea și unificarea Italiei au fost marile idealuri ale florentinului, care și-a pus tot talentul în slujba Orașului său iubit. Cu amărăciune spunea că: *acești principii ai noștri care au fost multă vreme stăpâni în statul lor și care acum l-au pierdut, să nu acuze soarta, ci numai propria lor lipsă de hotărâre: căci în timp de pace ei nu s-au gândit niciodată că împrejurările s-ar putea schimba(ceea ce este o greșală comună oamenilor în general, care nu se gândesc la furtună cât timp e vreme frumoasă); iar în momentul când au început situațiile grele, s-au gândit să fugă și să nu se apere și au sperat că popoarele lor, exasperate de îndrăzneala învingătorilor îi vor chema înapoi.*⁹

Lucrarea este dedicată idealului unității Italiei, găsirea cauzelor care au generat slăbirea sa și aflarea căilor pentru a redeveni o forță politică. Florentinul este un comentator lucid și necruțător al faptelor contemporane într-o proză polemică, sobră, schematică. Lucrarea sa **Principele** a fost alcătuită pe o premiză antropologică, o anumită concepție despre om, formulată plastic în limbajul său specific: *acela care ar voi să-și proclame oricând și oriunde încrederea lui în bine ar fi cu necesitate doborât de ceilalți care sunt în jurul lui și care nu sunt oameni de bine sau cât despre oameni se poate spune în general lucrul acesta: că sunt nerecunoscători, schimbători, prefăcuți și ascunși.*

---

⁸ Ibidem, p. 55

⁹ Ibidem, p. 88

Prin ideile pe care le promovează, scriitorul este total în opoziție cu percepțiile creștine. Interesat de ceea ce este politica și puterea în realitatea istorică și concretă a momentului, scopul demersurilor sale este adevărul concret și efectiv al faptelor, *verita effettuale*, descriind politica și puterea așa cum le-a observat din experiența politică nemijlocită de care a avut parte în cei 14 ani de Secretar în consiliul Florenței și așa cum i-au fost transmise și de marii istorici antici.

Se observă și faptul că Machiavelli nu exclude definitiv rolul destinului în înfăptuirea marilor idealuri. **II Principe** nu este o lucrare de istorie în sensul strict științific. De aceea face doar trimiteri la scrierile antice grecești și romane care conțin evenimente și personaje, importante pentru ilustrarea teoriilor sale. Abaterile cronologice (destul de serioase după criticii săi) arată că el a fost interesat de similitudinea permanentă a epocilor istorice, cu scopul de a semnaliza aceasta în sensul evitării greșelilor comise în trecut.

Din punct de vedere stilistic avem o proză polemică, plină de vervă literară, care combină cultura clasică cu prezentarea realității într-un stil narativ fluid, folosind cuvinte simple, o argumentație solidă, într-o expunere logică și clară.

Pentru Machiavelli, istoria este o perpetua lupta între cei puternici și cei slabi, luptă vazută ca o înlantuire de cauze și efecte. Istoria nu are decat cauze rationale, ni se afla și nu se misca sub impulsul Providentei ci este opera omului și a personalitatii sale energice și dinamice. Istoria este consecinta activitatii umane, faptul istoric stand in forta lucrurilor¹⁰.

Conceptia moderna a lui Machiavelli a trecut dincolo de zidurile Florenței, ferm convins ca statul comunal era o forma arhaica, un rudiment politic al trecutului, si ca soarta orasului sau iubit trebuie sa fie legata de cea a intregii Italii, urmand exemplul monarhiilor unitare vest europene, Franta si Spania.

Acesta a fost centrul și axa coordonatoare a întregii vieți și acțiuni a lui Machiavelli, unicul și marele său scop, sensul esențial al operei și energiei sale fiind formarea și consolidarea statului centralizat unitar al Italiei, pentru a o putea înalța din fragmentarea politică, din poziția feudală a instituțiilor sale politice, pentru a o crea ca pe o mare forță, ceea ce a și făcut teoretic în tratatul său **II Principe**.

Istoria literaturii italiene îl definește astfel: *Pe ruinele Evului mediu, Machiavelli schițează o lume bazată pe patrie, pe naționalitate, pe libertate, pe muncă, pe bărbăția și seriozitatea omului. Arhitectul acestei lumi moderne este Nicollo Machiavelli, al doilea gigant al lui Cinquecento¹¹.*

BIBLIOGRAFIE

Balaci Alexandru, *Machiavelli*, București, Ed. Tineretului, 1969

Brion Marcel, *Machiavelli. Geniu și destin*, București, Ed. Artemis, 1999

Iliescu Adrian- Paul, Socaciu, Emanuel-Mihail, *Fundamentele gândirii politice moderne*, București, Ed. Polirom, 1999

Machiavelli, Nicollo, *Principiele*, Ed. Științifică, București, 1960

---

¹⁰ Alexandru Balaci, *Machiavelli*, p. 68

¹¹ Idem, p. 85